

լիպպոս ընդց դաշանց պս մասը: Այս վերջին կէտը լո՛կ առասպել համարեցան ոմանք¹, բայց պլլը թէեւ շարիքանցուած սակայն ոչ անհիմն²: Կրեանք բնել թէ այս դաշանը գոնայ ազատութիւն արուեստ Պարսից³ Հայոց գէտ գործելու, եւ այլեւամբը այս ժամանակ վերջն է խորովոյ մասը, խորովոյ արշաւանաց պատմութիւնը համանայն գտանք ջայլակար արարքին պատմութեան հետ. ուստի եւ Ագամանոսի պս մասը ճըշդիւ պատմական է: Միայն թէ չի յիշուիր⁴ ինչպէս այլուր նշոյպէս ալ հոս⁵ Բոշոյայու Հռոմայեցոց օգնութեան համարին. բայց կարծեմք թէ ազոտ յիշատակութիւն մը կայ այս խօսքերուս մէջ վերին պատմականը նկատմանը թէ « մանուական զի եւ զքէ գծնաց ի թիկունս եկեալ էին⁶ »: Կարծեմք թէ պէտք է իմանալ հոս « զօրք ճաճկաց, սուսթիւնը Հռոմայեցոց այն բանակին նկատմամբ որ յԱսորիս եւ ի Միջագետս կը գործէր, կամ թերեւս փրկիպոսի Աբեբոշոյ գնդերը նշանակէ. այս նշանակութեանը բոլորովն կը հաստատուի այն հաշիւն⁷ որ գրեմք, այսինքն խորովոյ արշաւանաց վերջին տարին իբր 244 Յ. Գ. դնելով:

2. Յ. Ա. Գաթրճեան⁸ այս ամենայն յիշելն վերջը կը յաւելու թէ Պրոնոնոս⁹ այլազգ կը պատմէ այս անցքերն. այսինքն թէ Արտաւան Գ. յետ մահուան Տրքատայ Բ. թագաւորեցոց վեր երջայրն Արշակ Հայոց վրայ, որուն քով փախելու Արտաւանայ որդիքը: Այս պատմութիւնը թէեւ չ'ընդունիր նոյն նշանաւոր քննիչը, բայց կը յիշէ նաեւ զարմանք թէ « պատմէ նա զայն իբր ինչ է Հայոց պատմութենէ¹⁰ »: Պակայն Պրոնոնոսի խօսքերը թէեւ միմի բարոյզին այլազգ ալ կրնան հասկցուիլ, այսինքն սոյն խնդրական մասն Արշակայ¹¹ Հայոց Արշակունեաց հիմնադրին վրայ առնելով: Պրոնոնոսայ խօսքն է¹². « Բագաւան որ էր երբեմն Հայոց անդառնի ի նոցանց ազգ է, որպէս վրայէ հնոցն պատմութիւն: Քանզի իբրեւ

կործանէր (καθελει) Աղէքսանդր Մակեդոնացի զՄագաւորն Պարսոց, կացին մնացին Պարսք ընդ լո՛վ: Այլ Պարթեւք արտատմելայք ի Մակեդոնացեաց տարնս զյաղթութիւնն եւ վտարեցին զնոսս ի բաց եւ հասին կարսն մինչեւ ցգետն Տիգրիս: Հանդարտեցին Պարսկէք ընդ իխսնութեանմբ սոցս ամն հինգ հարիւր, մինչեւ ցժամանակն¹³ յորում Աղէքսանդր որդի Մակեայ թագաւոր եկաց Հռոմայեցոց: Եւ յոյժեմ մ օճ Ռոմոսոցն Պարթեւոց յԵբոշոյ Էր Արշակ կարգէր արքայ Հայոց, որդիս ասէ Էն զարմնախնէն Հայոց: Զի մի՞ ոք կարծիցէ զԱրշակունիս ի Հայոց սերնակ, որք (Արշակունիք) զամն հինգ հարիւր մնացին խաղաղութեամբ երջայրութեան ազգառահմն. (Ետցոյնէ օճալեոյ.) Արքայն Հայոց ի մեծ Հայս նստէր, եւ անդասին ի կանուս ժամանակաց հնազանդ էր ինքնակալին Հռոմայեցոց են¹⁴, Հոս¹⁵ յոյժեմ¹⁶ պէտք է Պարթեւոց պետութեան կանգնուելու ժամանակին վրայ առնուլ. եւ ասոր կը ստիպուի կարծեմք նաեւ յարձրք խօսքեր: Ուստի կարծեմք եւ ոչ Պրոնոնոսիս անմիաբան է յայսմ¹⁷, որուն ձայնակից են նաեւ. Զնարաս¹⁸ եւ պլլը:

(Երուսաղիմի)

ՈՐԳԵԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՅԵՐԵՐ Բ' ՏԳՐԻՍ

(ՌԻԶՈՒՈՐ ԹԵՍԱՎՍԱՐԱՆԸՆ)

(Երուսաղիմի Էր Իրև)

Գ.

Յի Երայրէն ալ յարեւանը կատարուեցաւ շքեղ կերպով ասանց մասնակցութեան Արթուրի Եւ Եր-Գրքի խմբագրութեանց: Եւ այս պակասը նստ զգրպի չէր այնտեղ. Բաւոնից, Հան-

¹ Այսպէս Tillemont, Hist. des emp. III, 564, ed Bruxelles, 1693.
² Կոմպոս, Agathangelus, էջ 48, ձև. 1:
³ Ագաթ. էջ 35, 8-3:
⁴ Տէրչ. Պատմ. Հար. Բ. էջ 179 եւ ձև. 1:
⁵ Պրոնոնոս, Պատմ. Երուսաղիմի Երուսաղիմում, Գիրք Գ. 1. Βασιλεὺς ἐν ὀνόματι τοῦ ἑσθίου Ἀρμενίου καρίστος, ἦπερ τοῖς ἀναγραφαιμένοις τῶν ἱστοροցῶν τὰ ἀρχαιότατα δεδιήγηται... Πόθοι δὲ Μακεδόνας ἐπαναστάτας καὶ τῶν πολλῶν περιγενομένων ἐξήλθοι τε αὐτοὺς ἐνθὲν καὶ τὰ μέρη εἰς Τύρον ποταμῶν ὄχθον, ἐπ' αὐτοῖς τε τοὺς λοιποὺς ἐστὶ πεντακῶνα ἔκκετο τὰ Περόων πέδωματα, ἕως Ῥομαίους ἢ Μαγαίους Ἀλέξανδρος βασιλεὺς γέγονε. καὶ τότε τις τῶν ἐν Πάρθοις βασιλέων τὸν ἀδεαφὸν τὸν αὐτῷ Ἀρμενίου βασιλεύουσα πατεριστάσῃ Ἀρσάκην ὄνομα, ὡπερ ἦ τῶν Ἀρμενίων ἱστορία φησὶ μὴ γὰρ τις Ἀρμενίου τοὺς Ἀρσაკίδας οἰσθῶ εἶναι. κτλ.

¹ Զնարաս Տորթիքը, ձև. 15 այսպէս կը պատմէ քովնազար. « Արտաւայ արարիկ, որը յանձնուեց եւ յանձնուի ասհէ, զՊարթեւոց արքայութիւնն առ Պարսկան տանը եւ ինչեր նոցա, յորն ամեն սերակ զաջ խորովոյ: (Հմմտ. Գրիկ, 2, 8, 4.) Քանզի այս Աղէքսանդրի Մակեդոնացոյ որպստարս նորս Մակեդոնացիք շերտն օտանալու արեքին Պարթեւ Եւ Պարսիք եւ պլլը սոցա, եւ ընդգէմ քրեանց զպատմութեան պատմեցաւ. զքանանս երկուսէն: Իբրեւ նորս զպատմութեան նախ Արշակ (Պոսիդոն) արթեց եւ բաց թողեց արեւելք, եւ արեւը Պարթեւոց, եւ որդի Տրք առ ինչ արքայութիւնն. յորոյ վերջն եղև. Արտաւան, որը արքայը այս Արտաւայ երկուսքն պատեղեցաւ եւ ի մասնակցութեան պատմանը: Այս գիտեմք ի Հայոց ի պարտութիւն մնալու եւ Հայոց, եւ Մարցն ի յորոցն Արտաւանայ, եւ զքրտազգ լեւ խաւար յիշան զարեւ. զՄիջագետս եւ զՄարտի, եւ արտաւանոր քրակէ անքրն գամնելու արագհոս, որ երբեմն ընդ Պարսից ինքնակալութեան էին: Իբրեւ ի Գրածիր կայ արշաւը Արտաւայի պարսկական զորս եւ արքայքը զՄիմի, ճիշտագոյն ինքն արսկիկ Աղէքսանդրս ի խաղաղութիւնն: Եւ յիբր ասակ զգրտն բաւանակ, յիբր կողմանք ի Գարսի արքայ (Աղէքսանդր) Բագարի գաղանքն ի Գարսի, բայց եւ զաբ կործան ի Հռոմայեցոց, ոչ եթէ է թէ շնամեցաւ ի գոտանիս յետ ընդ ինքնս Հայոց, եւ: »

դու Ամբոբոյ, Արեւելի, Մասի, Մամբ, Ալթեր, Յուր, եւ Տփղիսի առաւ, թուրք աւ զիսոյի լրագրութիւնը ծափահարեցին, շորհարեցին, եւ մանակցեան. որով պակասը կատարելպէս լրացած եւ զեղած ալ էր:

Բայց որովհետեւ առիթը ներկայացաւ, ընդհանրապէս Տփղիսի Հայ Գաղթի մասին երկու խօսք, որ շահեկանութենէ զամէջ էջ:

Մասնաւր կաւկասիոյ Հայոց մէջ կարեւոր դեր կը խաղայ. շատ ազդեցութիւն ունի ընթերցող հասարակութեան վրայ: Այս պարագային շորհուր կուսակցութիւններ են կազմուած, իբրեւ հետեւողք այս կամ այն լրագրի: Եւ գիտե՛ք, կաւկասիոյ ազգայինք ալ ճիշդ նոյնչափ կուսակցութեան են բաժնուած, որչափ անգղիական իւրերգանոցը: Երկու գլխաւորներն են՝ Մալթոյի եւ Մեղաւթիան՝ (այսինքն՝ Նոթ-Գրաբալ): Այս երկու կուսակցութիւնները կը համապատասխանեն անգղիական ուղղութիւններուն եւ դեպքումս լոգիստ (logy եւ whig): Բայց իւր հրահանգին մէջ վերջին տարիներու երբորք մ'այլ երեսուն էլած է: այն է Միտառական (unioniste) կուսակցութիւնը, որ Գլադստոնէն բաժնուած՝ ոյժ կու տայ պահպանողականներուն, եւ զոր, շե՛մ յիշէր ո՞ր սրամիտ հրապարակագիրը գրեթեմէրոս խոմբի կ'անուանէր: Արք' ճատուորայէն նոյն տեսակ կուսակցութիւն մ'այլ ոյժ մ' կամ վերջին սարեհերս Ալթոփակ շարակցութիւնն է կարմին սոյստեղ: Իր գրօշակին ներքեւ հաւաքելով երկու կողման քաճիկները, ինքն, Պր. Նամբազիրը, մնայով գլխաւոր գծի վրայ: Այս կերպով կազմակերպուած է Ալթոփակայն խումբը, որ ոյժ մ' նոյնպէս ոյժ կու տայ պահպանողական կուսակցութեան, թէեւ Պր. Ա. արձագանքական՝ կը հաստատայնէր ին, որ խմբին առաջնորդը, Պ. Յ., առիթ յարգող է Արժուանոյ քան Ազանդարեանի. — համեմատաբար անշուշտ:

Բայց անգղիական խորհրդանոցն ի Տփղիս անդադիւնելու համար, հարկաւոր եր իր ընթացիկնը ալ գտնելու. եւ չկարծեք թէ չկան: Ահաւասակ կեցած են կաւկասիոյ կաթողիկոսայ եւ բողոքական Հայերն, որոնք յարած են Մշակականներուն, եւ հասարակապէս կ'ընդունին յետազմներու կողմէն դէպ ի Մշակականներն ու զղրած յարձակուները: Մայիսի 6ին հանդէսը կաթողիկոսայ ու բողոքական Հայերն միասին տանելու Մշակականներու հետ. առաջիններն իրենց ներկայացուցին ալ ունեկն: Աւերմե համեմատութիւնը ճիշդ է: Իսկ եթէ երբ տպացոյց կը գիտուէր, այն ալ կայ: Ինչպէս որ վերջին ժամանակներս Անգղիացոց պահպանողականներն եւ միտառականներն՝ ազտականաց յարձականաց առիճն առնելու համար՝ երբեմն այս վերջիններուն ծրարքն քանի մի մաս կը ստանանէն, տեղի տալով ըստ մասին իրականոյ իրականցի պահանջմանց, եւ այլն. նոյնպէս ալ Տփղիսականները՝ Մշակականաց ծրարքին մի մասը՝ ինքնաբերաբար կը սկսին գործադրել: Մայիսի 13ին, Հ. Ղ. Ա.

1 Մեղաւթիան անուրջ գեւ եւս կը շարունակուի, թէեւ նորս սկզբնապատճառ, Մեղաւ Հայաստանի լրագրող փառաց գաղթական է, տեղի տալով իւր հետեւողին եւ յարեցին, որ կը կրէ Նոր-Գար անուանը:

Ալթերանի յորեքանի հանդէսը կազմակերպողները Արձագանքականներն ու Նոր-գարականներն էին:

Մայիսի 8ին Պր. Արք. Յովհաննիսեանի եւ Ընկ. «Կենդանական Գրականաստիցն» կը գիտացած քարի մի նոր զբոք գնելու: Այնուհեւ, ինչպէս եւ նոյն խմբին պատկանող ուրիշ խոնուութեանքում մէջ, ի տես գրուած եր հրատեղի թիւերէք: Մայիսի 13ին ի պատիւ Հ. Ղ. Ա. Ալթերանի ծառ պիտի տրուէր, — մասնակցիլ ցանկացողները 3 րր. 50 կոպ. պիտի վճարէին: Այս հանդէսը, թէեւ արձագանքականներէ առաջնուած, բայց նոյն պատրաստակաւութեամբ բաւեցիւր՝ եր նաեւ ձախակցութեաններէն (մշակականներէն):

Կենդանական գրականաստիցն մէջ եւս առիթ ունեցոյ ծանօթանալու նշանաւոր Պր. Ալթերեցեանին: Ալ զք կաւկասիոյ Հայոց մէջ իրմէն աւելի քաջ կը ճանաչէ իւր հայրենիքը, մասնագիտօրէն՝ նորս հինն ու նորը եւ մանաւանդ ժամանակակիցը: Գր. Արժուանոյ յորեքանիսն առիթու նա սկսու հրատարակել «Կեթիքը Հայոց Մտածութեան համար» 12 զբոյրիկ բաղկացած, հարուստ եւ հետաքրքրական բովանդակութեամբ, որ աղբիւրք են յարգելի հնագիտական երկարամտայ աշխատութեամբ հաւաքած հնութեանցն եւ կատարած քննութեանց: Ա. զբոյրիկն, աղբիւր հետաքրքրական է, Գր. Արժուանոյ կենսագրութիւնն է, զոր նա կը ապրած է ընդհանուր Արժուանոց ցեղին: Այս Ա. զբոյրիկն մէջ Գր. Արժուանի գանձանք վերջապէս հիմանկ վրայ՝ կը հանգիստայ Առաջորդականի Անեկեքիմիայ սերունդ: Ոմանք ինձ տան, որ պ. Երեցեանի այս գաղտնական աղբիւրէ համած եզրակացութիւնն է, որ ազդեցութիւն է արած Տփղիսի բարձրագոյնան պաշտանատեղաց վրայ, որանք Մայիսի 6ին փութացին Արժուանոյն 25ամեակը շնորհարկու:

Ե.

Յնդուածիս սկիզբը յիշած եք Տփղիսի բնական տաք ծծմբաղոյ նշանաւոր աղբիւրները: Տփղիս գալուս երկրորդ որը համարելի ծանօթներուս. «Որն է այստեղ մեր լուսադոյն բաշիկը: Դ «Հերակի եւ Երեցեանի բաշիկներն են ք պատասխանած էին:

Երեկոյն նստայ կառք, եւ պատուիւրցի որ Հերակի բաշիկը ամառի զիս: Կառուպանն առաւնորդեց՝ արտաբուս շատ անշուք բնակարանի մ'առջև: Մտայ ներս. համարները (սենեակները) բոլորը գրուած էին. պէտք եր սպասէլ ինձ առաւջորդեցին բաղանաց գահիճը. այստեղ, կլեբակ սեղանի վրայ հայերեն, վրացերեն եւ առաւրէն թիւերէք եր կը գրուած. այնտեղ հանդիպեցայ Հանդիս Ամբոբոյի, որ Տփղիս ընթերցող հասարակութեան լուս ծանօթ է: Կես ժամ վերջս բաղիկ պանս՝ գանձապահը յայտնեց թէ առաւին համարն (№ 1) ազատ են Գնացի հնո: Բառական կոկի սենեակ կը, ուստի կը մանուկ բուն բաշիկը, մարմարայ առաջնոյմ եւ այլ պատկանելիքը: Ժամը 1 րր. 50 կոպ. կարճէր: Երժմբալուրն ի բնէ տաք տաք կը բռնէր. — միջին ջերմութիւնն է 37՝ Արեւ-

միւր: Բազմեպաններն հայ են. սոցա պատրաստ են յաճարորդն ամեն դիւրութիւն եւ յարմարութիւն ընծայել. բայց երբ նշմարեն յաճարորդին օտարական լինելն, կրկին զին առնելն չեն խորչիր . . . Բանի մի օր վերել գտայից միւս՝ Մերդարեանի բաղնիքն: Այստեղ գահճիք չկար, եւ սենեկի կահաւորումն աւելի պարզ էր. և ուստիք 1 ուրբը էր: Այս երկուքեն զսա կան նոսե ուրիշ բաղնիքներն: Նայելու բնական առք ծծմբաւոյ:

Տիգրիս մէջ ամենեւոր արժանի տեղերն մէկն է Կաւկասեան մուսէնը (musée): Էւսարածոյքն բաւական հարուստ է: Էւրաթին 3 անգամ կը բացուի, եւ մուտքն է 20 կոպ.: Այս մասին կ'արժէ աւանանի յօդուածով խօսիլ. սուսի առ այժմ կը լծողում:

Երեք պարտեղ կայ ի Տիգրիս, ուր միշտ կը յաճարեմ ժողովուրդը: Մուշուպիք, Աղջքանդրեան այգի (պարտեղ) եւ Ռուսաբանական պարտեղ: Մուշուպիքը, ինչպէս յուսաւ յիշելն, Միքայելեան գեղեցիկ փողոցին ծայրն է. ընդարձակ վայր, բայց անկանոն: Աղջքանդրեան այգին քաղաքին մէջ տեղն է, փարթիկ շարուածով եւ քանի մի ան. յարմար նաւարաններով: Կանոնաւոր buffet միայն Մուշուպիգի մէջ կայ: Աղջքանդրեան այգին զաւուրիւր վայր է, եւ շատ աւելի մաքուր կը պահուի քան Մուշուպիքն, թող որ շատ աւելի համապանակ գիւր ունի եւ, լակել զով է: Այս այգւոյ մի կողմն այժմ փարջ մատուց մի է կանգնուած՝ ի յիշատակ Աղջքանդր Գ. կայսրի Բօքրէի արկածն արժանանալով: Մուշուպիքը ամէկ Աղջքանդրեան այգին շըլապայելուս՝ միտքս կու գար Բաթմուսի ծովափնեայ քաղաքային պարտեղը, որուն ծառաղիներն իրենց սքանչելի զրիւրը գերապայել համայն կը պատճառեն մարդուն, եւ չէի կարող ահաճուութեան զգածմանըս գայել: "Բաթմուսի մէկ Բաւլտըր, կ'սուսի ծանօթներուս, Չեր Տիգրիսի բլուր պարտեղները միասին կ'արժէ:"

Ուղեցի տեսնել նաեւ Բուսաբանական պարտեղն զոր չգիտեմ ինչ պատճառաւ՝ այրեան կը գուլեին ինձ: Պարտեղը քաղաքին բարձունց զուրիւրն էրայ: Ասորտուն կարկառահաս կը հաճի Կուրը: Չառիվայրը կորուստ է ասորեանաբար, եւ այս ասորեաններեն ծառաղինն եւ անւարուցած: Պարտեղը միայն իւր վայրէջի գիրընդ է նշանաւոր: Առջեմն անգամ պարտեղ մտնելուս՝ փոխանակ զէպ ի աջ դիմելու՝ սխալմամբ զէպ ի ձախ դիմեցի եւ կարելին անդին անցայ, ուր նշուպէս առանձին փարթիկ պարտեղներ կային, որոնք կ'երեւի թէ մանուսարաց կը վերաբերին: Մտայ մեկուն մէջ, դեմն ելուս ծերունի պարտեղպանն որ կատրածս առսերելով հասկացող ինձ, թէ Բուսաբանական պարտեղն երթուս. համար պէտք էր աջ դիմել: Ներսեմն ինչքեղով զուրս կ'ելլէի, երբ ետեւէս պտուս, կ'ուզէր իմանալ թէ տիգրիսցի՞ էի թէ օտարական: Երբ օտարական լինելու լսեց, գնաց քանի մի վարդ կարեց, փարթիկ փունջ մի չինեց եւ բերու կ'ուսուսաւ, բայց անպիտի գիրք բռնեց որ իմայնել կ'ուզէր՝ թէ վարձարտուցեան կը սպասէ: Էւսեցիք 40 կոպ. սուսի, եւ նա մարդեղիվար (շնորհակալ եմ, վայցերէն) ասելով զարմուս մտուս իւր

պարտեղը: Վարդ շատ առատ է ի Տիգրիս: Չիտիք երկաթուղով մանուսարը: Միքայելեան փողոցն անցնելու ժամանակ, փարջ տղաք ստիպի կողով ներսով կր ժամանակ կարգին եւ արմուկներ յարուցանելով վարդ կ'առուարկեն՝ Յը կամ 4ը 5 կուպէկով:

Օր մ'այ ծանօթ ընտանիքի մի հետ Օրլուտուր գնացի: Օրթոմաւալ՝ քաղաքին բնակութեան զուրս, Կուրի երկու եղբոր վայր, պարտեղներու խուսի մի է: Այստեղ մի վարդներեւոս առատութիւն կար, բայց պարտեղները մշակուալ չեն, եւ ոչ կանոնաւոր մեւ եւ վիճակ ունին: Օրթոմաւալ Տիգրիսու միջին եւ մանուսարը հասարակապարգին զբաւովայրն է: Այստեղ այրեան գինի՝ կը խմուի, որ Կուրը կարող է նոյն առատութեան նախաննել: Գետին վայր խղճուի, խորխուր վայրտեսայ կանուր մի կայ ձգուած: Նոյն օրը, Կուրի արմաց լերի մասին վայր 8—10 հազար ընկերութիւն մի բուրդակ սեպուն շուրջ մեծ գարնաութեան մէջ էին: Մէկը կը պարէր, միւրը կը ծափահարէր, երրորդն անորոշ մայրեք կը հանէր, չորրորդը Կանեթի կարմիր շով կը մցեր Կուրի պղտոր շէին հետ. մի խոսքով, ճշգիւս այն խական պատկերն էր, զոր կը նկարագրէ տաղանդաւոր Գամաւաթաթիւս՝ իւր «Թիփիլիք քէլփը»-ն վերնարած բնասանդուութեան մէջ: Աղջն Տիգրիսեղի կը պարծին թէ եք մի տեղ իրենց նման ինչ (քէլփ) անողներ կան: Նշմարի նոցա — քէլփ անեղ վայցի բնասարութեան սակննն որոշ կեան է: միշտ ուրախ եւ միշտ անհոգ ամբնանալու լուս ինչ կ'անէ. եւ այս բնասարութիւնը՝ ինչպէս շատ ուրիշ ոչ — գովելն սովորեց ինձնեք՝ վայցի տրեպակտութիւնն է սուսած Տիգրիսի շայտերուն ալ:

Տիգրիսի մէջ գոսակարը մի կայ, որ առանձին ուղադուրութեան արժանի է, — Ալթոն. որ հուշակար է բովանդակ Կաւկասիայ մէջ. իւր նմանն ունի յԱղջքանդրայայ եւ յԱնայլուս, ուր Լեթնանուրը կը կրէ: Ռուսերը նախատականաւորաբար ուղադուրի Ռուսաթոմէլ, ինչպէս ծանօթ է ի Կ. Պոլսն: Այս կինտուներն մրգավաճառ, մաւղաճառ, մկնար եւ ձանր արուեւատար են, ընդհանրապէս լիւր եւ տամարդի. բայց ինչպէս որ փարթիք gaminներն ունին իրենց Gayrocheներն, այսպէս ալ Տիգրիսի կինտուներն իրենց Գիւրիներն: Տնարութեան հետ այս մարդիկ բարեօրէտ են, բայց միանգամայն եւ արամիս սաստիս: Հապար եւ մի անկախորդ կը պատմուին սոցա կեանքն: Սեպհական նորումիս երբ մ'ալ ունին պարի եղանակով, որու մէջ իրենց պարզախորութիւնը կը յայտնեն եւ գառնապէս կը գանդապին իրենց կանանց շուրջութեան, անհոգութեան եւ զանապէս շուսակար նորածնութեանց զէմ: Այս երգն իւր նոստրանն ալ ունի, որ կը վերջաւորի սա ինքնապատ թողով: «Անի մարդ վճ քառու կնար», այսինքն՝ Աննի մարդու չէ

1 Թէ Տիգրիսեղի ահագին բնակութեան գինի կը խմուի, շատեղ լուս էի: Բայց կը տեսնէի, որ քարեղի գործարութիւնն ալ շատ արատաւան է: Տիգրիսի գործարաններն քարեղի ընտր տեսով մի կը պարտասեն, որ ԱԿՐՈՍ ՈՒՍՈ կայսերական գործերը անուր էր կրէ:

արուած լինել կնոս: Արեւմտեան Հայ են, եւ առ-
հասարակ վրացիները կը խոսին: Վերջին Ժամանակ-
ներս Հայաստան ինչն իրենց մէջ ալ սկսած է եւս
քան զեւս տարածիլ: Իրարու մէջ կամ այլոց դէմ
կուսելու յատուկ ձեւ մ'ալ ունին: — բառուցքով,
որ մաշա կը կոչեն: Անգղիացաց Բուրի նման,
բայց աւելի պարզ: Յփոխ կը վիսայ կրնտանբով:
Բայց ի քանի մը գլխաւոր փոքրցիներէն՝ բարձր շու-
կաներն սոցա տիրացաւորութեան ներքեւ են:

Մայիսի Յին բարեկամ երեսուորորի մի Հեռ
գնացած էի Ներսիսեան Գարանաջը: Գնումթիւն-
ներ կը կատարուէին, բայց բաց ի երկու ստորին
դաստաններէ՝ միւսներն արդէն արձակուած էին:
Տեսուչը բացակայ էր, տկարութեան պատճառաւ,
ինչպէս ինձ ասին: Աւսուցիչներէն մեկը, Պր. ԼաՏ-
Տուրապան զեւ քաղցոց շէնքին ամէն կողմէն: Ըն-
դարձակ շէնք, բայց անպարտ՝ կարգաւորեալ
պարտնոցի մի Համար: Այս շէնքի ինչպիսի արդէն
ստորիներէն ի վեր կը յուշակի յանձնուի չի գրա-
ներ, շորհիւ Հոգարարուսց անմարանութեան,
եւ կ'ուզէի տեսնել Պր. Պերճ Պոչոտանցը: Վի-
սաստան, որ ուսուցչութեան պաշտօն կը վարէ
անդ. բայց կեւ Ժամէն աւելի սպասելի ետեւ, ինչ-
պէս կ'երեւայ, իւր գաւառանդութիւնը վերջացու-
ցած շինելով, չկարողացաւ գալ:

Ներսիսեան Գարանաջը կաւկասից չայոց ա-
մենէն Տին եւ ամենէն կարգաւորեալ գարոցական
Տիմարութիւնն է, որ պատիւ կը բերէ իւր Տիմար-
չիք Հարանտանով Վերսիս: Այս Գարանաջը: Վար-
ժարանի նիւթական մասը կատարելապէս ազատ-
ված է անշարժ կալուածներով եւ այլ Հաստատուան
մոխց անդիւրներով: Տարեկան մուտքը 50.000 ՐՐԼ.
կ'անցի (աւելի քան 6000 Օսմ. ոսկի): Գարանաջը
7 գաւառուան ունի, իսկ նպատակն է ուսուցիչը եւ
եւ քահանայացու պատրաստել: Բայց շատ քիչերը
կը Համակերպին այս նպատակին: Ունի ընտրու
ուսուցչական խումբ եւ բուսական կոչիկ գաւառական
ստարկաներ: Աւսումը էր է, եւ զայ անկէ՝ սեպ-
տական որդեգիրներ ալ կը պահէ, որոնք վարժա-
րանին մէջ (վերին յարիւր) իրենց սննեակներն ունին:

Գլխաւոր պահպանութիւն մ'ունի այս նշա-
նաւոր վարժարանը, որ որչափ ըստ ինքեան գիրաւ-
ագրմանին երեւայ, այնչափ գծաւոր է, քանի որ-
չափ ինձ պատմեցին եւ որչափ շարունակ կը կար-
դայի Տիգրանի ըրագրաց մէջ: Հոգարարութիւնը
շարունակ էրբլիւն ունի իւր մէջ, ինչպէս կ'անեմ
Պալեցիքը: Այն կաւկասից ինչններն, որ մնաց յո-
ղուած իս սկիզբն յիշեցինք, զոյսութիւն ունին
պատեղ ալ: Այս Հոգարարութիւնը կ'ընտարուի
Տիգրանի Ժողովրդենն, իւրբանդիւր եկեղեցոյն
Ժեականներու որոշած պատգամաւորներու ձեւաւմբ,
եւ կը Հաստատուին կամ օղիկոտակն կոչակով:
Եթէ պահպանողական եւ միադրականը կողմն-
ցին Հոգարարութեան մեծացոյն մտքը, ինչպէս
գրեմէ միշտ կը պատահի, վասնիք վերին իշխա-
նութիւնը պահպանողականաց ձեւքն է, որ գիտե
ընտրութեանց նպատակը կերպն, այն Ժամանակ

տարածայնութիւնը կը սիրի, իրենց եւ ազատական
Հոգարարութեան մէջ եւ կը կրնի մշակուան ա-
ւսուցիչները: Նպաս իրենց մեծամասնութեամբն ու-
մեն բողոք կը խոչըն, մասնաւորը որ իրեն պա-
ռասարան վիսայնը ունին բարձրագոյն Հոգեւոր իշ-
խանութիւնն: Այս պարագայից շորհիւ Վերսի-
սեան Գարանաջի անտեսական ինամակարութիւնն՝
ըստ մասին նաեւ ուսումնական մասը՝ միշտ անկարգ
վիճակի մէջ է, որոյ դէմ գառնապէս կը գնակա-
տեր ինձ ուսուցիչներէն մէկն որ երկու տարիներ
նոյն պաշտօնը վարած է այնտեղ է մտէն ծանօթ
է իրոց վիճակին: Իսկ Տեսուչը եթէ է շուրջը յամե-
նայի Հպատակիլ Հոգարարութեան Համայնց, չէ
կարող իւր պաշտօնը շարունակել: Այս է պատճառ,
որ այնչափ յամակ կը պատահի Տեսուչ Գոտիկու-
թիւն, կ'անէին ինձ: Եւ Հոգարարութեանց միակող-
ղով յարուցած արեւելքներն եւ իւրաքանչիւրին
իւր եռակուսութիւնը գահաջրեւելու յոսանաւորեան
շորհիւ, Գարանաջին բարձր անուան վայո արտա
կու զայ, եւ յամենային յամբ կ'ընթանայ:

Տիգրանի մէջ երկու կոնտրաքտ պաշտօնի վար-
ժարան եւս կայ, Գայրիանեան եւ Մարեթանեան-
Յովնանեան, երկուքն ալ իրական սեւեի կըթու-
թեան նուիրուան: Այս վերջինը Տիգրանի Ե Մու-
կուս բնակող Հարաւաս Պր. Յովհ. Յովնանեան,
նորերս վաճանակել: Այս բարձրան իւր երջող
Պր. Աղեղանիկ Յովնանեանի (կամ Անանեան)
յորդորմամբ, այն զպոքոցին նուիրած է ի Տիգրա-
նուցեանց մեծ խմբը, որ կ'արժէ մօտ 800.000 ՐՐԼ.
(100.000 Օսմ. ոսկի), եւ Պր. Յովնանեան ոչ մի
աղմուկ է Հանած իւր շուրհը՝ այդ աՀարկն նուէրի
Համար: Գայրիանեան վարժարանն եւս ունի մօտ
30.000 ՐՐԼ. եկամուտ, որուն մի մասը կը Հայթիպ-
ութեան աշակերտուհեաց թոշակները (տարեկան 50
ՐՐԼ.):

Մայիսի 10ին Հայ երեսուորորութիւնը, ինչ-
պէս պատմեցի, մաշ կուտար Պր. Արծրուանցին, եւ
Հանդէսն աւելի զգոյշան անելու Համար, մասնա-
ւորը որ նոյն օրն չկարողանան անք եր, որոշեք էր,
նոյն օրն ճաշէն յառաջ Հոգեհանգիտա կատարել
նորս զխաւոր աշխատակցին, անմահ Բաժնի գե-
րեզմանին վրայ: Ըստ յայտարարութեան Ժամը 1/2ին
պիտի կատարուէր: Եւ կ'ուզէի ներկայ գտնուիլ:
Ժամը 1/2ին պահողներն ելայ, որն անձրային
էր. նոսր կարք: Կառապանք մտաւրը Տոնեցոց,
կառքն սկսաւ սուբուլ: Զանապարհին տեսայ, որ
բազմութիւ կառքեր եւ կը գտնուային. սկսայ կա-
կանիլ, որ արարողութիւնն որոշեալ Ժամանակն
յառաջ տեղէ աննջած էր. երբ Հասայ խառնակը
գերեզմանոցն, կակակն սուսուզեցաւ: Մարք չկար:

Գերեզմանոցին գունէն ներս մտած ասեան
պատանի մի դիմացս ելաւ. սա եկած էր այնտեղ՝
առթէն օգուտ քաղելով Բաժնի նոր լոյս տեսած
մտածանն՝ «Հայ կրիւր եւ Հայ երիտասարդութիւնը
ժախեւու: — «Յոյց տուէր ինձ Բաժնի գերեզ-
մանը: Պատանին կառք մանելով, առաջնորդեց
կառապանին, որ գնաց յառաջ եւ նոր փորուած
լինելու երեւոյթն աննջող անշուք գերեզմանի
մ'առջեւ կանգ առաւ: Գերեզմանը մած կուտ էր
թարմ Ժողովրդով, զոր գրեք էին նոյն օրուան

՝ Տես Հանդէս Աւուրայ, 1889, Թ. 4:

այցելուներն, իննի հոսք զեռ. եւ անհետացած չէր: Կառգէն ինչպէս քանի մի րոպէ խորին լուսավեամբ անշարժ կեցայ այն համեմատ գերեզմանին առջեւ. սեւեռած աչքերով եւ զգանեալ սրտի կը դիտէի այն կարմազայն հոշին, որու տակ կը հանգչէր Հայոց ամենածոյզովդ սկսն բանաստեղծին, վկայասանին, եւ գրագրական աճին: Աշխուշ կատարելապէս ոչինչ զոյգ կար տար թէ այն մարդն է հանգչողն, որու Ստուր Տփղիսի եւ ամբողջ Ռուսիոյ հայ հասարակութիւնը նմանք զայն վայր շահանուած յուրաբարութեան հանդէս եր կազմած: Տխուր եր տպաստութիւնը, շատ տխուր: Երբ գերեզմանոցէն ետ դարձայ եւ գնացի Շաբէնի ՇԱԵՆ, ուր մտայ կը տրուէր՝ զիմեցի ծանօթ երիտասարդներու, խմբաբաւթեան անգամներուն, վերջապէս նոյն ինքն Պր. Արծրունցին սա Տարգմանի՝ թէ մը կը մնար Տփղիսի գերեզմանին շրինճ կանգնելու իննիբը: Աչքը, այն ոչ քը հաստատուէն եւ որոշ պատասխան կրցաւ տալ. մին միւսին կ'ուշադիր պէտ: Գտեմք, որ սկսած էին դրամ Ժողովը այս նպատակու. բայց որչափ եւ որմ. ջով եր հասարակածն, ինչ ըրաբար կար շրինճ մասին եւ երբ պիտի կանգնուէր, ոչինչ կրցայ իմանալ:

Խաղճվարը հիմնուած է բնոյ պոլոյ, պարպատակ է, եւ կը նմանի Կ.Պոլսոյ Հ.Իշխի Լատինաց գերեզմանոցին: Բաւական ընդարձակ է եւ զեղջիկ շրինճեր ունի: Բայց բան մ'որ աղէ՛լ երբեքս ինձ, ինչպէս եւ բայր այցելուեաց անշուշտ, այն էր, որ բազմամեի տապաններու արձանագրութիւնները վրայտեսն էին. մինչև գերեզման տարեին Տփղիսեցիք երեց զբացութիւնը: Քիչ թիւն այն գերեզմաններն, որոնք լոկ հայերէն արձանագրութիւն կը կրէին — եւ շատ այնպիսիք, որոցց վրայ հայերէնն ու վրացիներու հայ հայերէնն ուսուսերէր ջով ջով գաւառած էին: Չգիտեմ ինչ նպատակաւ օտար լեզուով արձանագրութիւններ կը շարունակ այնտեղ, աբ միայն Հայեր կը յաճախեն: Տփղիսի մէջ էթէ ոչ ներկայ կատարելապէս, բայց պայլան անկոտակած հայերէնին է, եւ տապանաբարբերու արձանագրութիւններն պարզայէ համար են:

Հետաքրքրական եր քանի մի արձանագրութեանց բովանդակութիւնը. սոց կ'ու կարգայի՝ «Այս է տապան հոս ծոխող Ա. Ա. Ի.», ուրիշէ մի վրայ՝ «գուբերնսկի սեկրետար (губернскій секретарь), որ քաղաքական միջնի կարգի ստորին տատնաններն մէկն է) Ա. Ա. ծնաւ. . . վաճառանքացու, Աւաշոյն՝ զբաղուեց եւ երկրորդին՝ զնախնի (սուսական աստիճանաւոր) լինելը, երեւի կ'ուզէին անմահայնել:

Տփղիսի Հայոց պատաստուորաց գերեզմանոցը վարճէ Մայր Եկեղեցւոյ գաւթին էր: Այստեղ են թաղուած Լորիս-Մելիքեանի Տեր-Ղուկասեան, Լուսպարեան եւ զորավարները, եւ քանի մի հարուստներ, որոնք նշանաւոր կտակներ են թողած այս կամ այն ազգային հաստատութեան, ինչպէս Էնֆրանսան, (40.000 րուբլ. է տուած Ներսիսեան գրաստային): Աշխուշն (25.000 րուբլ.) եւ վերջերս աշխարհահռչակ բարերարն Սանասարեանը: Նաեւ Գարբիէ Լաբեպ. Այգլազովիկին: Բայց միթէ հա-

տարակ մահահանուցներու մէջ ալ չկան այնպիսիներ, որոնք ոչ նշանաւոր զորավար են եղած, ոչ հարուստ բարեգործ են ոչ ազգիւնաւոր Աւաշեանը: Բայց իրենց համաստութեանն շատ աւելի են ծառայած ազգին: Բաժճի, օրինակի աղագաւ, Ռուսահայոց բարոյակարն եւ մտաւոր վերածնունթեան զործին առաջին ոյժ է տուած, եւ կրթած, լուսաւորած է ամբողջ սերունդ մի թէ իրեւ. ուսուցիչ եւ թէ մանուակի իրեւ. մտտեակիցի. եւ սակայն չէ արժանացած Լորիս-Մելիքեանի եւ Աշխուշեանի արուած փառքին: Պիտի զայ Ժամանակ անշուշտ, որ Բաժճիին նման իրենց մտաւոր բովանդակ ոյժն ազգին զհոջ անմասնուէր անծինք շատ աւելի բարձր պիտի կանգնին ոչ միայն արտերու մէջ, այլ եւ ազգային ոյժնիւններու մէջ, քան իրենց նիւթական ոյժնն մի փոքր մասը յուսելիորները:

Տփղիս ինչպէս աւախից յառուստիս մէջ յեշտ ե՛մ, հայկական քաղաք է: Տփղիսի վաճառանքներու նշանակները (enseignes) հայ մականունաց աստուութիւնն մի կը կազմեն: Բայց երբու բան մեծապէս զգալի կերպով կ'երեւոյն այնտեղ Հայոց ոյժը: Քաղաքայն կըսելիս ու գրամատիւքը Հայոց մեքեն են: Տփղիս, ինչպէս ուրիշ քաղաքներ, ունի քաղաքային դռան, բազմապիսի քաղաքայիններու կողմէն ընտարը իրաւաստներէ կամ յայնասոցներէ, բաւականաբար բառին (гласный): Դռման կ'ընտրէ իրեն տու ընտրել (городской голова) եւ քաղաքային ասպետը (управля, Խորհուրդ): Քաղաքապետը կը նախագահէ այս երկու ժողովներուն: Քաղաքն ունի իւր օտարներ երեւմուտքն, իւր փոխաւսութիւնները, ամուսնի են: Քաղաքապետը (Պր. Աշքըստոյր Մասինեան), իւր օգնականը (Պր. Պողոս Իգնատիյեան), խորհրդայն անդամները, որոնց մեքեն է քաղաքին գործերու վարչութիւնը, ինչպէս եւ իրաւաստներու (գումայի) մեծապետ մասը Հայ են: Ընտրող եւ ընտրող լինելու համար հարկաւոր է որոշ զուժարկ անշարժ կայք ունենալ, կամ ճշգրտոյն՝ որոշ տուրք տալ քաղաքային գանձարանին: Թէ եւ Տփղիսի ազգարնակութեան կէտը միայն Հայ է, բայց ընտրեաներու հետեւարար եւ ընտրողներու, ինչպէս նաեւ քաղաքին մէջ որոշ տուրք վճարողներու ստաւաքալոյն մասը Հայ է: Այլի ուզակնի կը հետեւի նաեւ որ քաղաքին դրամական ոյժերն Հայոց մեծու մասամբ կը կազմեն: Վաճառանքութիւնն ինչպէս եւ շահագիտական ամեն մեծաւորութիւնները գլխաւորաբար Հայոց մեքեն են: Տփղիսեցի հայ դրամատեարը այնպիսիներուն չեն նմանիր, որոնք երբեք կործեն չեն կարող խմբիլ ընտարակ դրամական մեծաւորութեան մի շուրջը: Տփղիսի դրամատներն (banque) Հայոց դրամապետներով են հիմնուած: «Տփղիսի առեւտրական անկան», (Тифлисскій Комерческій Банкъ) «Փոխաքարձ վարկի ընկերութիւնը» (Общество взаимнаго кредита) «Քաղաքային կրեդիտային ընկերութիւնը» (Городское Кредитное Общество) «Քաղաքային, Հայերհիզմ պայհաջարութեան ընկերութիւնը», նպէսն են հիմնուած եւ իրենք են բաժնետէտաւոր մեծու մասամբ: Վերջին ընկերութիւնը զեռ նուրբս հիմնուեցաւ. մասեցին, ինչու ամեն տարի

աճաքին գումար վճարել զանազան ուսու կամ օտար ընկերութեանց. լաւագոյնն է որ այն դրամն ալ իրենց մէջ մնայ: Աւերորդ կը Տամարիմ մի առ մի թիւով այսպիսի ընկերական ձեռնարկութեանց օգուտները. բան մի միայն կարեւոր էլ Տամարիմ յիշել, որ շահեկանութենէ զուրկ չէ, թէ միջ դրամատանց մէջ պաշտօնեւորք սկսեալ կառաւարդէն մինչեւ Տարասկի գրագիրը, բոլորն ալ Հայ են եւ միշտ Հայ կ'ընդունուին: Միայն սպասարդներու կարգին մէջ կը տեսնուին օտարազգի, ինչպէս ուրա, Վրացի եւ այլն: Այս դրամատանց կարեւորագոյնն է՝ Տփղիսի Աւետարական բանկը յ, որ իւր ճիւղերն ունի Բաքու եւ Բաթում: Այս Տիմարիմութիւնը մեծ վարկ ունի Թուսիս կայսերական պետական Բանկի մէջ, եւ կը վճարէ եւրոպական նշանաւոր դրամատաներու Տաւատարմագրերը (lettres de credit), ինչպէս են Տրիւլլեներ, Credit Lyonnais, Verne & Comp., Comptoir national d'Escompte, Société générale եւ այլն: Յիշեալ դրամատան ընդհանրական վարչէն են Տարասկի, եւ այցեցեցի այս մեծ Տիմարիմութիւնը: Գեղեցիկ չէ՞ք, որնակեցի գործավարութիւնը, որու ընդարձակութեան գրասականն է պաշտօնեւորք բազմութիւնը. անհնայն ինչ պատուարք է այստեղ Հայ անունն:

Այս ընկերական բանկերէ զատ կան նաեւ մասնական Հայ գրաստաններ, ինչպէս՝ Ա. Պրիզոնեան եւ Ընկ. ՝ Ծովեանեան եղբայր եւ Ընկ. ՝ եւ այլն:

Հայոց ձեռքն է ընդհանրապէս բանակի միջեւից եւ այլ կառավարական պետայնց հայթայթութիւնը:

Հայոց ազգեցութիւնը բացարձակ է նաեւ քաղաքային կառի մէջ, որ՝ Թիֆլիսի Ժողովարան (Тифлисское Собрание) անունը կը կրէ, բայց զայն սովորաբար ՝ Հայոց կլորն կը կոչեն, ինչպէս եւ է իրօք, վասն զի անդամներն սոսուար մեծամասնութիւնը Հայ է: Մի երեկոյ ալ այնտեղ անցուցի Ժողովարանի անդամ, բարեկամ երիտասարդ մի զեւ ընթերցի էր Տարասկան այնտեղ ՝ Արքունի (Дворцовая улица) կոչուած փողոցի վայր, ընդարձակ է շքեղ շէնքի մի մէջ է Տասաստուած այս Ժողովարանը: Աւելի փառաւոր, ընդարձակ սրահ, Տարասկ հանդատեան սենեակներ, բոլորը շքեղ եւ գեղեցիկ կաճարան:

Հայոց կլորեն զատ, երկրորդ մ'ալ կայ Տփղիսի մէջ, ՝ Կրտսից, որ յաճարուած է զլիսաւորացոր զեւտարական զառարարքէ եւ առ Տասարակ, ինչպէս պատմեցին ինձ՝ գլխավորակն երեւոյթի մեծն: ՝ Կրտսից ՝ Ժողովարանն յ, աւելի շքեղ է:

Տփղիս, եւ ալ մի Հայ եկեղեցի տեսնելու եւ ալ ալ Հայ Տոգեւարական Տեա յարարութեան աւիթ անեցայ, ուստի այս մտտին օշինջ կարող եմ գրել: Պատահմամբ ծանօթացայ միայն Կեր. սիսան Գլորանցիին մէջ, նախկին տեսուի Արտ. Սարգիս քճնյ. Բեգնապարեանցի Տեա, որ Մշակի նախկին աշխատակցի էր: Իմացոյ միայն՝ որ Տփղիսի թեմի, որ կը կրէ ՝ Վրասիսի մեծիկութիւն ՝ կոչումը: Առաջնորդ էր, Գեր. Մամբրէ եպ. Սասնաբեան, որ միջկերտ նշանակուած է Տրատարեալ

Գեր. Արիտուկէս եպ. Սեդրակեանի տեղ: Այս վերջինը՝ որ խոհեմ, ուսումնական եւ ազնիւ անձնաւորութիւն մի է, ինչպէս անձամբ կը ծանօնում, գրաւած էր եւ է ամբողջ Տփղիսի Հայ Տասարակութեան յարգանքն ու Տամարիմութիւնն. եթէ է ի բաց անունը մեղադրական եւ արձագանքական իւր՝ բերու պարագլուխները:

Տփղիսի Հայերը մեկ բանի մէջ Կ. Պոլսոյ Հայերեն շատ ետ են մնացած. ազգային զանազան ընկերութիւններ կազմուած մէջ: Այստեղ կայ միայն, եթէ չեմ սխալիք:

Ա. ՝ Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերութիւն յ, որ տարածուած է. իւր ճիւղերն եւ վարչութիւններն ունի ամբողջ Աւստրաիոյ մէջ, Նախագահ Պր. Ա. Ս. Անանեան ՝:

Բ. ՝ Տփղիսի Հայուհեաց բարեգործական ընկերութիւն յ. Նախագահ՝ Տիկին Կ. Ալիբանեան:

Գ. ՝ Տփղիսի ընկերութիւն Հայերէն գրքերի Տրատարակութեան յ. Նախագահ՝ Պր. Փ. Վարդանեան:

Այս ընկերութիւններու շուրջն են Տաւատարմագրերը:

Առաջին ընկերութեան նպատակն է՝ նպաստել կարտ ուսումնարաններուն, օգնել նորերը հիմնելու, հիմնել ընթերցարաններ, տպագրել գրքեր, բանալ հիւանդանոցներ, փճանդակել շքաւոր ուսանողաց, ինքանէ թշուառները, Ժողովրդական քթախտութեանց, ինչպէս սպիւ, Ժանատարիսի եւ այլ Տամասարակ հիւանդութիւններու ժամանակ եւ այլն: Ընկերութիւնը բաւական գումար ունի պահհատի:

Այստեղ եւ կը վերջնեմ իմ նկարագրութիւնը: Շատ նիւթեր կան, զորանք չեմ անցուցած ուղեւորութեան յիշատարաններ, ապագրել անգիտութեան յիշատարաններ, վասն զի ժամանակն անոյ էր: Բայց կան քանի մի կարեւոր կէտեր, որոնց վրայ կ'աշխատիմ առանձին յօրուածով ազգայնոց աշխարհութիւնը Տրատարիւն:

2.

Մայիս 11ին կը պատրաստուի թողուլ Տփղիսը. նոյն օրը բարեկամն եւ ծանօթից անձակ շրջանին Տրատարի այցեւորութիւնն ստի՛ն, եւ պանդակին մէջ պատիւ ունեցոյ ընդունիլ Մեծ. Պր. Արծրունցոյ այցելութիւնը: Կէս ժամէն աւելի խօսեցանք բոլոր այն ինչքերներու վրայ, որոնք ազգային կը Տամարուին եւ օրւան դէպքերու: Տեա կայ աւելին: Իւր խօսակցութեան մէջ նա նշմայէս տաք եւ Տասար. իր որպէս գրուածոց մէջ:

Պր. Արծրունցի նոյն օրը փոխադարձ այցելութիւն կու տար քանի մի տեղեր, իւր 25տեակի շնորհաւորութեանց առթիւ:

՝ Այս ընկերութիւնն իւր ճիւղն ունի նաեւ ի Բաթում. եւ այս ճիւղն վարչութեան մէջ իմ կրած պաշտօնին ընթացին եւ ի Տփղիս այցելութիւն տուի Նախագահ Պր. Անանեան, որ շատ սրբով ընդունեցու զեւ եւ կէս ժամն աւել խօսեցանք բարձր միջոցներու եւ առ Տասարակ ընկերութեան գործերուն վրայ: Պր. Անանեան թեւեւ Տասարակ, բայց եւ անդուն է, եւ մեծ կարեւոր կը լայնէ Տփղիսի մէջ:

Հասած էր Տփղիսէն Հեռանուլու ժամը: Ժամն 2ին թողը պանդուր: եւ 2 1/2 րէն կտաքը զիս բերան երկաթուղւոյ կայարանը:

Հոգեկտաքը ժամն 3ին ճանապարհ էլու Տփղիսէն: ամբողջ գիշեր ճանապարհորդելէն վերջէ՛ երկրորդ օրն առաւօտուն, ժամը 10ին, գազար առկեք Թաթուսի կայարանը:

Աղէտարութիւնս վերջացած էր:

Բաժնով:

Կ. ՏՆՈՐԾԱՍ

ՍՅՈՒՐԻՉԱԳՐԱԿԱՆ

ՅՐԻՐԻՆ, ԽԻՉԱՆ ԵՒ ՏԵՏԻՎ ԳՈՐԾՆԵՐԸ

(Հարսնութիւն եւ քրէ.)

Իշրկայն ժամանակ Սղերզ մնացած միջոցիս քանի քանի անգամ յիշեցի իմ մեծարեալ նախորդս՝ գէշերու Փոն Մոյլձքէ մարաջիսան, որ 1838 Յունիսի սկիզբները գործադուրի ֆրագը դէմ արշաւած ժամանակ Սղերզ գեղեցիկ լեռնաքաղաքը շեղեցաւ, որ վերջին պատերազմէն ի վեր դեռ մասամբ իւրից աւերակ էր: Մոյլձքէի "լեռնաքաղաքին", բոլորովին չեմ հաւանիր. բայց այս տարբերութիւնը դիւրաւ կը մեկնուի: Մոյլձքէ իւր արշաւանաց ժամանակ հարաւեն՝ տախտատանէ եկաւ, իրեն համար բարձրագիւր Սղերզը լեռնաքաղաք էր. ես՝ որ ֆրագաստանի բարձրալեռներէն էի իջած, Սղերզի շրջակայքը միայն բլրագաւառ կրնայի նկատել: — Մոյլձքէ իւր պարզ ու քրանչիկ նամակներուն՝ մէջ շատ գեղեցիկ կը նկարագրէ իրաց վիճակը, որ Փաքը-Նսիոյ մէջ այս օրս ալ մասամբ նոյն է. այնպէս որ նկարագրուածներն անկարելի է լաւագոյն ստորագրել: Աւստի սոյն նամակներն իրենց յարգն ու արժէքը նոյն տեղերը լեռնին կը ցուցնեն: Այս գրքին բազմաթիւ օրինակները կը գտնուին Փաքը-Նսիոյ մէջ: Եւրոպացիին կը կարգայ սորվելու եւ զուարճանալու համար, մինչդեռ Յաճկիը հետաքրքրութեամբ կը հարցնեն՝ թէ այս հոյակապ մարդն իւր վրայ ի՞նչ կը գրէ: Ամբողջ ճանապարհորդութեանս ժամանակ օրինակս հետոս էի առած, որ խիստ աշխատութեանց դառն օրերուն մէջ զիս կը մտիծարէր ու կը քաջալերէր: Աւստի երկաթագիտութեան պարտքը կատարած կ'ը-

լամ եթէ հոս Բարձրապատի հեղինակին շնորհակալիքս յայտենմ:

Սղերզ՝ զոր Տաճկիները Ս-էրզ, իսկ ֆրոգերը սովորաբար Սեէրք կ'անուանեն, Տփղիսի հիւսիսարեւմտէն է եւ անկէ կէս ժամ հեռու, Եովէն 1090 մեքր բարձր՝ կրային գարատապի մը վրայ, որուն վերին խաւերը դիւրաբաշտը են, իսկ խոլագոյնները՝ որ Տփղիսի ձորոյն տայուած երկրորուն մէջ յերեւան կ'ընեն, կարծրագոյն են եւ բազմաթիւ խոռոչներ ունին, որոնց մէջ կաթիլ կաթիլ հոսող ջուրը կը ժողովի: Այնպէս կ'երեւայ թէ Սղերզի շրջակայքը սակաւ տակաւ անբեր երկիր (Karstland) կը գտնուայ: Տեղացի կիրն ոչ միայն լաւ ատաղձ է, այլ միանգամայն լաւ շաքար: Սղերզի մէջ ամէն տեղ գաւիթները՝ փոքր հնոցներու մէջ կիր կ'այրեն: ամբողջ քաղաքը կրագործատան մը կը նմանի: Այրած կիրը գետնի վրայ կը տարածեն եւ կը մանրեն. այս գործքը կը կատարեն կամ մարդիկ (օրը 6—10 զրուշով) ստուարածայր թակերով, կամ ձի մը փայտեայ ծանր կ'ըսնով մը փխրելով:

Հատ շէքեր կը շինուին ի Սղերզ. գործաւորք գործելու ժամանակ միշտ կ'երգէին: Սղերզի ամենահաստատու շէքերը կոփածոյ քարէ են. ստանց գլխար որ յատութիւնն է սրակամար եւ գմբեթաւոր ըլլայ: Հոս առանց կամարի բան չ'ըլլար. տանց մտից կամարներուն մեծութիւնն ու հաստատութիւնը մարդուն կարծել կու տան՝ թէ մէյմէկ բերդի դուներ ըլլան. նոյնպէս կամարակապ եւ նեղ պատահաններն եւ անցքերը շատ հաստատուն են: Նոյն իսկ արտաքնոցներն ու այծերու բորբերը կոփածոյ քարերէ շինուած կամարներ ունին: Հէշէնդի գիւղին՝ որուն մէջէն մեք անցանք, նեղ փողոցներն իսկ մասամբ կամարակապ էին:

Սղերզի աները աշտարակածն են: Կարծես թէ ամէն մէկը յիշեանս բերդ մըն է: Գաւիթները փոքր կ'ըլլան եւ բազմանկիւն. տանց յառաճակողման պատերը խորջ խորջ են: Մէն մի խոց իւր առանձինն ցած մուտքն ունի: Գառանկիւն խցերու անկիւնները պատով մը կը հիւսեն եւ ստով խցերը կ'ըր անք նեղ կ'անուան. այս անկիւններուն վրայէն կէս կ'ըր կամարալար կը բարձրանայ: Պատերուն եւ յարկին վրայ քանի մը ծակեր (մինչեւ 12 են եւրեմն աւելի) կը թողուն, որոնցմէ սովորաբար գոյնզգոյն պարկիւններ լոյսը ներս կը թակասցէ: Ամէն կողմ անկիւն, խորջ, մեծ ու փոքր ցած ու բարձր աստիճաններով սանդուղք ու սանդուղիներ

1 Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835—1839, von Helmuth von Moltke, Hauptmann im Generalstabe. 8. Auflage. Berlin, 1877.